

İSLAM BÖLGƏSİ FƏLSƏFƏ TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ PERSPEKTİVLƏRİ

*Zümrüd Quluzadə**

Açar sözlər: *İslam bölgəsi fəlsəfəsi, fəlsəfə tarixi, fəlsəfə tarixinin tədqiqi, fəlsəfə tarixinin təbliği*

Alimin silahı maarif, vəzifəsi isə - cəmiyyəti maarif yolu ilə təkmilləşdirməkdir.

Yaşadığımız dövr, xüsusən onun son onillikləri və onların da son illərinin hədsiz mürəkkəbliyi, müasir cəmiyyətin, istər Şərq, istər Qərb olsun maarifə artan böyük ehtiyacından xəbər verir.

Öz mədəni keçmişlərini bilmək və qlobal mədəniyyət tarixindən xəbərdarlıq, bu tarixdən nəticələr çıxararaq ayrı-ayrı xalqların həm özünüdərk və özünü bir xalq kimi təsdiqinə, həm də digər xalqlara tolerant yanaşmalarına kömək edə bilər.

Hazırda, yaşadığımız məqamda, Qərb, xüsusən Avropa və ABŞ xristian cəmiyyətində “İslam”, “İslam xalqları”, “İslamçı”, “fanatik”, “İslamçı-terrorist” anlamlarını eyniləşdirərək elmi səriştəsizlik və iqtisadi-siyasi maraqlar naminə, cəmiyyətdə insanlara biri-birinə neqativ münasibət aşılardan bir sıra Qərb ideoloq və siyasətçiləri və onların ideoloji və siyasi mövqelərinə əsaslanan ekstremist, faşist simalı partiya və qurumların yaranması və artması məlumdur. Müsəlmanlara qarşı xaç yürüşlərinə hazır terroristlərin (Norveç vətəndaşı Andres Breyvik və təəssüf ki, o tək deyil), biz “xristian” demirik, «Qərb terroristlərinin» daha da artmaması naminə müasir cəmiyyətdə, xüsusən Qərb ölkələrində İslam bölgəsi xalqlarının mədəniyyəti, mədəniyyət və fəlsəfə tarixinə dair tədqiqatların aparılması və haqqında obyektiv elmi məlumat verən əsərlərin nəşri, bu mədəniyyət haqqında məlumatın Qərb tədris və təbliğat sisteminə geniş daxil edilməsi mütərəqqi elm xadimləri və müasir cəmiyyətin siyasətini müəyyən edən və humanizm və demokratizmi şüar etmiş siyasi xadimlər qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir.

Məhz deyilən baxımdan, təqdim edilmiş mövzuya müraciəti məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Müasir dövrdə “fəlsəfə” və “fəlsəfə tarixi elmi” fenomenlərinin təsvir və təfsiri zamanı əsas elmi anlamların yozumunda və fəlsəfi məsələlərə yanaşma mövqelərində konseptual-metodoloji baxımdan ciddi fərqlərin olmasını nəzərə alaraq, əvvəl də müraciət etdiyim problemlərə yanaşma mövqeyimlə əlaqədar bir neçə əsas məqamı qeyd etmək istəyirəm:

1. Yazılarımda və hazırda təqdim etdiyim yazıda fəlsəfənin klassik tərifinə istinad edərək *fəlsəfənin dünyagörüşü və elmi təsəvvürlərin vəhdəti; varlıq, onun ümumi əsas prinsip və qanunauyğunluqları haqqında təlim; bəşər mənəvi mədəniyyətinin universal fenomeni olması* müddəalarına əsaslanıram.

2. “Fəlsəfə tarixi elmi” dedikdə, *fəlsəfənin yarandığı dövrdən başlayaraq zaman daxilində inkişafının təsvir və təfsirini verən bir elm olmasını* iqrar edən tədqiqatçılarla həmfikirəm. Dünən yaranan fəlsəfi əsərlər belə, bu gün artıq fəlsəfə tarixinin obyektidir və bu elmlə ehtiva edirlər.

3. Fəlsəfə bəşər şüuru və mənəvi mədəniyyətinin universal təzahür forması olduğu üçün *fəlsəfə tarixi ümumbəşəri, qlobal səciyyəyə malik hadisədir*. Müxtəlif etno-milli və mədəni

*Fə.l.e.d., AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, “Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi” şöbəsi, baş e.i., zumrudkulizade@hotmail.com

bölgələrə mənsub xalqların dil, din, ədəbiyyat, incəsənət tarixləri olduğu kimi, mənəvi mədəniyyətin yüksək təzahür forması etno-millî, bölgə, “dünya” yaxud “ümumdünya” fəlsəfə tarixləri də mövcuddur. Bu baxımdan ümumdünya, qlobal fəlsəfə tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə fəlsəfənin tarixi inkişafında özünəməxsus yeri və rolu olan milli və bölgə fəlsəfələri, onların tarixləri öz yerlərini tapmalıdırlar.

4. Qoyduğumuz problemlərə yanaşmamız maddi və mənəvinin vəhdətini qəbul edən ümumvəhdət fəlsəfi konsepsiyası, qeyri-səlis məntiq və fəlsəfi komparativistika prinsiplərini ehtiva edən tədqiqat metodologiyasına əsaslanır.

5. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər tərəfindən yaranan fəlsəfi təlimlərin şərti olaraq müəlliflərinin etnik-millî mənsubiyyətinə müvafiq “etnik-millî fəlsəfə”, coğrafi ərazi, dil, din və sair amillər əsas götürülsə - “bölgə fəlsəfəsi” (məsələn, Şərqi, Avropa, Xristian, İslam, ərəbdilli, türkdilli və s.) və qlobal, ümumdünya fəlsəfəsi kimi təsnifatı mövcuddur.

İslam bölgəsi fəlsəfəsi dedikdə, bu bölgədə İslam dini ilə müxtəlif münasibətdə: onun əsaslarını dəstəkləyən, indiferent və təfsirləndə (onun qəbul edilmiş, ortodoks təfsirinə) tam uyğun olmayan və ya zidd olan fəlsəfi görüş və təlimlərin məcmuunu nəzərdə tuturam. (Dinə qarşı analogi münasibət müxtəlifliyi eynilə yəhudi, xristian və sair dini bölgə fəlsəfələri üçün də səciyyəvidir.)

6. İslam bölgəsi fəlsəfəsinə aid edilən yayılmış mövcud “İslam fəlsəfəsi”, “ərəbdilli fəlsəfə”, “ərəb-müsəlman fəlsəfəsi” kimi təyinlərin bu fəlsəfəni yaradan xalqların etnik tərkiblərini və bu fəlsəfənin dinlə münasibətini adekvat əks etmədiyinə görə (həmin mülahizəni dəfələrlə mətbuatda əsaslandırmağa çalışmışam) “İslam mədəniyyəti bölgəsi fəlsəfəsi” və “İslam mədəniyyəti bölgəsi xalqlarının fəlsəfə tarixi” anlayışlarından istifadə edirəm.

Deyilənlərdən çıxış edərək, zənnimcə, İslam bölgəsi xalqlarının fəlsəfə tarixinin təsvir və elmi təfsiri dünya fəlsəfə tarixini əks etdirməyə iddialı “fəlsəfə tarixi” adı ilə nəşr edilən tarixlərdə adekvat təsvirlərini və elmi-obyektiv yerlərini tutmalıdır. Eynilə, bu bölgənin tarixən zəngin fəlsəfi irsi qlobal təhsil sistemi vasitəsi ilə tədris və təbliğ edilməlidir.

Hazırda III minilliyin astanasında İslam bölgəsi fəlsəfəsinin və bu fəlsəfənin tarixinin dünya fəlsəfəsi kontekstində, dünya fəlsəfə tarixinin üzvi hissəsi kimi, digər bölgə fəlsəfələri, o cümlədən, Qərbi xristian bölgəsi fəlsəfəsinə təmsil edən fəlsəfə ilə yanaşı, dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsi xüsusi elmi, mənəvi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Adı çəkilən məsələlər artıq 50 ildən çoxdur ki, AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi» şöbəsində bu və ya digər səpkidə tədqiq edilib və çoxsaylı monoqrafik əsər, elmi tədqiqat məqalələri, müxtəlif səviyyəli elmi çıxışlar və ən əsas, digər xalqlarla yanaşı İslam mədəni bölgəsini əsrlər boyu təmsil etmiş Azərbaycan xalqının 4 cildə nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan fəlsəfə tarixi” əsərində də əksini tapmaqdadır. (Hazırda bu tarixin qədim dövrdən, XVIII əsr də daxil olmaqla dövrü əhatə edən 2 cildi çapdan çıxmış və XIX əsrə həsr edilmiş 3-cü cild nəşr üçün tamamlanır).

Eyni zamanda İslam bölgəsi fəlsəfə tarixinin aktual və mübahisəli məsələlərinə aid məqalələr artıq 17 ildir ki, başqa nəşrlərlə bərabər “Şərqi fəlsəfəsi problemləri” adlı, xüsusi, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalda nəşr edilir. (Jurnal ildə bir dəfə, iki nüsxədə Azərbaycan və rus dillərində olmaqla, ərəb, fars, türk, ingilis, alman və fransız dillərində xülasələrlə nəşr edilir və bir sıra dünya (Şərqi və Qərbi) kitabxanaları vasitəsilə oxuculara çatdırılır. Həmin jurnal fəlsəfənin nəzəri problemləri, Şərqi, o cümlədən İslam bölgəsi və Qərbi fəlsəfəsi tarixlərinə dair yazıları internetdə 2 sayt (www.joph.azersayt.com və www.orientalphilosophy.com) vasitəsi ilə oxuculara çatdırır.

Bu sahədə gördüyümüz işlərin içində UNESCO-nun Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası və onun birinci katibi Günay xanım Əfəndiyevanın dəstəyi ilə 2008-ci ildə “Dünya fəlsəfəsi tarixi kontekstində İslam mədəniyyət bölgəsi fəlsəfə tarixinin tədqiqi və tədrisi problemləri” mövzusunda keçirdiyimiz beynəlxalq konfrans, 2010-cu və 2011-ci illərdə dünyada

hədsiz mürəkkəb sosio-mədəni şəraitdə keçirilən beynəlxalq elmi-nəzəri seminarlar elmi və mənəvi aktuallığı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdilər.

Qeyd edilməlidir ki, dünya elmində İslam bölgəsi fəlsəfə tarixinin obyektiv elmi təsvir və təfsirində olan qeyri-adekvat vəziyyət Qərb fəlsəfə tarixinə nisbətən onun haqqında elmi informasiya qıtlığı və bir sıra digər ciddi səbəblərə bağlıdır. Həmin səbəblərdən bəlkə də ən mühümü, əsrlər boyu Qərbin kolonial siyasəti nəticəsində dünya (İslam bölgəsi də daxil olmaqla) ictimai fikrinə mütəmadi surətdə İslam bölgəsində yüksək intellekt və mənəviyyət məhsulu olan fəlsəfənin olmaması və ya ancaq bir neçə əsr mövcud olmasının aşılmasıdır. Bu stereotip, nəinki Qərb, eləcə də müəyyən qism İslam bölgəsi tədqiqatçıları tərəfindən də qəbul edilərək şüurlarda möhkəmləndirilib və möhkəmləndirilməkdədir.

Həmin stereotipin möhkəmlənməsinin əsas səbəblərindən biri də əsrlər boyu Qərb kolonial siyasəti və bölgə xalqlarının coğrafi və sosial-siyasi pərakəndəliyi olub.

Bölgənin identikliyi, ilk növbədə xristian Qərbinə qarşı daxili birliyi, İslam dini təmin edə bilir və edirdi. Dinlə fəlsəfənin obyektlərinin ümumi olmasına baxmayaraq həm Xristian, həm İslam dini bölgələrində, məlum olduğu kimi, tarixən onların mövqeləri müxtəlif dərəcədə fərqli olub. Bu səbəbdən, hər iki bölgədə din fəlsəfəni bu və ya digər formada qəbul etməyib.

Sual yarana bilər ki, nə üçün Xristian bölgəsində, xüsusən tarixin Yeni və Ən yeni dövrlərində mənəvi həyatda dinlə yanaşı fəlsəfə də geniş yer tuta bildi, İslam bölgəsində isə - yox? Bunun səbəbi, Yeni Dövrə Qərbin və İslam bölgəsinin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətində idi. Qərb xristian bölgəsi sosial-siyasi vəziyyətinə görə fəlsəfədən artıq o qədər də xoflanmırdı, fəlsəfə Qərb xristian aləmini, onun siyasi və iqtisadi varlığını sarsıda bilməzdi. Kolonial vəziyyətə salınmış İslam bölgəsinə isə, özünü təsdiq və özünü müdafiə üçün İslam dini silah oldu. Bəlkə məhz bu səbəbdən, İslam ölkələrində *tarixin bütün əsrlərində inkişaf etmiş bir hadisə olan fəlsəfə* bu bölgə mədəniyyətşünaslığında da Qərb mədəniyyətşünaslığında olduğu kimi, inkar edilməyə başladı və “fəlsəfə” yox, irfan, təsəvvüf və s. adlar altında təqdim edildi.

Qeyd etməliyə ki, müasir dövrdə Qərb mədəniyyətşünasları və o cümlədən, mədəniyyət və fəlsəfə tarixçiləri İslam bölgəsində ya tarixən, ya da XII-XIII əsrlərdən sonra fəlsəfi mədəniyyətin cüziliyi və ya olmaması mövqeyindən çıxış edir, onu “İslam və yaxud müsəlman mistisizmi” adı altında təsvir, təfsir və dəyərləndirərək elmi və ideoloji məkanda qeyri-adekvat şəkildə təqdim edirlər. Bu mövqedən çıxış edən əsrlər hazırda elm aləmində geniş yayılıb. Halbuki, İslam bölgəsi mütəfəkkirləri ilə eyni mövqələrdə duran Qərb teosofları da daxil olmaqla Qərb mütəfəkkirləri müasir fəlsəfi ədəbiyyatda fəlsəfənin nümayəndəsi, filosof kimi təqdim edilir və həmin məlumatlar qlobal təhsil sisteminə məhz bu şəkildə daxil edilir. Özünə müasir elmdə belə yer tapmış İslam və Qərb əsasən xristian fəlsəfəsinin bu növ dəyərləndirilməsi isə, hər şeydən əvvəl, elmi cəhətdən qeyri məqbuldur və *müxtəlif bölgə fəlsəfələrinə fərqli elmi dəyərləndirmə meyarları, fərqli standartlarla yanaşmadan irəli gəlir*.

İslam bölgəsi fəlsəfə tarixinin göstərilən tədqiq, tədris və təbliği vəziyyətinin obyektiv səbəbləri sırasında onun haqqında elmi tədqiqatların nisbətən qıtlığı ilə bərabər indiyədək Qərb fəlsəfə tarixlərindən fərqli olaraq bu bölgənin vahid, bütöv sistemli, elmi fəlsəfə tarixinin olmamasıdır.

Bu isə qlobal elm qarşısında, xüsusən müasir vəziyyəti nəzərə alaraq hər şeydən əvvəl İslam mədəniyyəti bölgəsi fəlsəfəsinin ilk mənbələrinin (o cümlədən əlyazma şəklində olan hissəsinin) mühafizə və tədqiqinin təşkilini də tələb edir.

Hazırda bu əlyazmalarından ibarət hissə xüsusən “Ərəb baharı” adlanan qanlı baharın dağıdıcı zərbələri altında getdikcə azalma və itmə təhlükəsi qarşısındadır.

Mövcud imkanlardan istifadə edərək İslam bölgəsi xalqlarının ümumi fəlsəfə tarixinin yaradılması, onun qlobal tədris sisteminə daxil edilməsi, nəşr və KİV vasitələri ilə geniş təbliği müasir siyasi şəraitdə xüsusən zəruri və vacibdir.

Müasir elm qarşısında vəzifəmizi və 2008-ci ildə UNESCO-nun dəstəyi ilə reallaşdırdığımız və reallaşmasını davam etdiyimiz proyektin həm məqsədini, həm də perspektivini biz məhz İslam fəlsəfə və mədəniyyəti haqqında maarifin yayılmasında görürük.

İndi isə, müasir Qərb-Şərq münasibətlərindən çıxış edərək bu perspektivin reallaşma imkanını nəzərdən keçirək.

Məsələyə müasir, III minilliyin astanasında, mədəni qloballaşmanı da ehtiva edən, qloballaşma təmayülünün, keçən əsrin sonundan Qərbi Avropanın təbliğ etdiyi multikulturalizmin məzmununun kəskin dəyişməsinin və “ərəb baharı” adlanan - üç biri-biri ilə bağlı hadisənin işığında baxmağa cəhd edək.

Əvvəlcədən deməliyik ki, sosio-mədəni tarix boyu qloballaşma və anti-qloballaşma təmayülləri və hazırda “multikulturalizm” adı ilə geniş mübahisə və müzakirə obyektinə olan, dövlətlərin mədəniyyət siyasəti universalıqları ilə məlumdurlar. Qlobal, dünya imperiyası, vahid dil, vahid din, vahid əxlaq və hüquq normalarının yaradılması ideyaları və siyasi iddiaları cəmiyyət tarixindən ayrılmaz olub. Eynilə, multikulturalizm, yəni mədəniyyət müxtəlifliyinə dövlətin hakim quruluş və hakim təbəqələrin marağı baxımından münasibəti daim mövcud olub. Hazırda multikulturalizmin məzmununun kəskin dəyişməsi bilavasitə və konkret şəraitdən asılı, yeni beynəlxalq siyasi şəraitə müvafiq təşəkkül edərək müxtəlif radikal formalar alıb.

Qaldırdığımız problemlər qloballaşma və multikulturalizmlə üzvü bağlı, olaraq bu kontekstdə getdiyi üçün onların həlli yolları da məhz bu kontekstdə və müasir “ərəb baharı” adlanan hadisələrlə bağlı olaraq axtarılmalıdır.

Qanlı “ərəb baharı” bir tərəfdən Qərb ölkələrində gedən qlobal çoxşaxəli böhranla bağlıdırsa və həmin böhran onun səbəblərindən biridirsə, digər tərəfdən “bahar” özü bu böhranın daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. “Bahar” Avropaya çoxsaylı tam müflisləşmiş immiqrant dalğasını gətirdi ki, bu dalğa Qərbdə yerləşmiş sosial təminatı olmayan immiqrantlarla, o cümlədən ərəb-müsəlman immiqrantları və hazırda Qərbin anti-kapitalist şüarları altında çıxış edən “titul” xalqları adlanan xalqların sosial təminatı təbəqələri ilə birləşərək Qərb hakimiyyətləri üçün təhlükəli qüvvəyə çevrilir.

Bu təhlükəni zəiflətmək və aradan qaldırmaq məqsədi ilə əvvəllər liberal multikulturalizm siyasəti ilə demokratik dövlət olduqlarını nümayiş etdirən Qərb hakimiyyətləri indi yekdilliklə bu siyasətdən imtina edərək immiqrantların və, ilk növbədə, dəfələrlə fanatik və terrorist kimi səciyyələndirdikləri İslam bölgəsindən olan immiqrantların ya mədəni assimilyasiyasını tələb edirlər, ya da ölkə üçün, Fransa Prezidenti Nikolya Sarkozinin dediyi kimi, arzu edilməzdir. Bu gün assimilyasiya edilməyən immiqrantların Qərb ölkələri üçün arzuolunmamazlığını Avropanın demək olar ki, bir çox dövlət başçıları təkrar edir və multikulturalizmdən imtina şüarları səslənir*.

Böhran şəraitində hədsiz həyəcanlanmış Qərb hakimiyyət nümayəndələri qlobal ümumbəşəri inkişaf prosesində tarixən müxtəlif etnik və bölgə mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsir və sintezinin əhəmiyyətinin olması və bu sintezin qlobal mədəni inkişafın rəhni və əsas olması həqiqətini unudaraq, müxtəlif mədəniyyətləri “qloballaşma manqurt tiyanında” əritməyi arzu edirlər. Bu isə, Qərb hökumətlərinin son zamanlar biri-birinin ardınca atılan və biri-birini tamamlayan düşünülməmiş addımlarından ibarət gözləmədikləri nəticələrə aparan (Liviyada və Ərəb bölgəsi ölkələrində yaradılmış vəziyyət, burada Qərb üçün arzu edilməz islamçıların hakimiyyət başına

*Multikulturalizmdən imtina bəyanatı mahiyyət etibarilə by siyasətin liberal-demokratik formasından imtina deməkdir. Sosio-mədəni inkişafın, universal fenomeni, dövlət siyasətinin üzvi hissəsi olan dövlət daxilində müxtəlif millət və dinlərə məxsus əhalinin münasibətlərini nizamlayan multikulturalizmdən hətta ən inkişaf etmiş və sivil adlanan dövlətlərin hökumət rəsmilələrinin iradi siyasi qərar nəticəsində imtina etmələri qeyri-mümkündür. Hökumətlərin iradi siyasi qərarları ilə ancaq multikulturalizmin (liberal-demokratik, radikal) müxtəlif forma çalarları qəbul ya da inkar edilə bilər. Hətta hazırda Qərbdə multikulturalizmin saymazına “multi-kulti” adlandırılması və güman ki, “kulti”nin Avropada yaşayan, lakin Avropalı olmayan xalqların mədəniyyətlərinə aid edilməsi belə, obyektiv və universal bir hadisə olan multikulturalizmdən imtina etmək imkanı verə bilməz.

gəlməsi, Qərbə immiqrasiya, bombardman yolu ilə qırılan mülki əhali və s.) siyasətinin mədəniyyət və xalqları xaos vəziyyətinə gətirəcək daha bir təzahürü ola bilər. Yaranmış vəziyyətin bütün gərginliyi və ilk baxışda çıxılmazlığı şəraitində çoxşaxəli böhran burulğanından çıxış yollarından biri, bəlkə də, siyasi maariflə bərabər, mədəni maarifdə, Qərb və Şərq xalqlarının maariflənmə yolu ilə mədəniyyətləri haqqında qarşılıqlı məlumatlanaraq biri-birini sivil qəbul etmələri ola bilər.

Bütün öncə deyilənlərdən çıxış edərək təklifimiz:

1. Müştərək şəkildə dünya və ilk növbədə, İslam bölgəsi mütəxəssislərinin təşəbbüsü ilə İslam bölgəsi xalqlarının vahid fəlsəfə tarixini yaratmaq məsələsi üzərində düşünmək və bu işi reallaşdırmaq üçün təşkilatlanmaq. İlk mərhələdə məqsəd gələcək tarixin elmi konsepsiyasını, strukturunu, təfsirinin metodoloji prinsiplərini müzakirələr yolu ilə axtararaq yazılacaq tarixin bir, yaxud bir neçə modelini yaratmaq, yenə də, elmi müzakirələr yolu ilə, onlardan daha önəmlisini seçməkdir.

Hazırda bir qrup Azərbaycan mütəxəssisi bu məsələ ilə əlaqədar internetdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə xüsusi müzakirə forumu yaradır.

2. Qaldırılan problemlərin həlli üçün dünya miqyasında İslam mədəniyyəti və fəlsəfəsi ilə bu və ya digər şəkildə məşğul olan elmi qurumların və eyni zamanda dünya və Qərb mədəniyyət və fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan Qərb elmi qurumları və UNESCO-nun səylərinin birləşdirilməsi üçün cəhd göstərmək, bu istiqamətdə konstruktiv addımlar atmaq. Bu isə, öz növbəsində, mədəni qloballaşmaya dəstək, lokal mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir və sintezlərinin qlobal mədəniyyətin inkişafına təkanverici qüvvə ola bilər.

Müasir Şərq və İslam mədəniyyətinin tarixi ləyaqətini dərk etməyən Qərb siyasi ideologiyasının müxtəlif səviyyəli təmsilçilərinin Sasani İranının, Ərəb xilafətinin, Monqol və Teymuri hakimlərinin əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərə münasibətdə tolerant siyasəti haqqında, İbn Rüşd, İbn Sina fəlsəfəsinin XIII-XIV əsrlərdə Fransa və İtaliya Universitetlərində fəlsəfə fənninin tədrisində rolu haqqında və yüzlərlə bu cür Şərq və İslam bölgəsi mədəniyyətinin tarixən Avropa mədəniyyətinə müsbət təsiri haqqında maariflənmələri, güman etmək olar ki, bəlkə də, onların İslam bölgəsi mədəniyyətinə qarşı neqativ mövqelərinə təsir edə bilər. Bu maariflənmədə Qərb alimlərinin fəal rolu bir çox baxımdan pozitiv ola bilərdi.

Perspektiv belədir:

Ya mədəni qloballaşma, İslam mədəni bölgəsi mədəni və fəlsəfi irsi də daxil olmaqla, müxtəlif mədəniyyətlərin nailiyyətlərini qəbul edərək cəmiyyətdaxili konsensus və nisbi də olsa, ahəngə aparacaq, ya da bir sıra müasir xalqların mədəni assimilyasiya yolu ilə mədəni irslərinin cəmiyyətin yaddaşından silməklə qlobal ümumbəşər mədəniyyətinin inkişaf prosesinin qarşısı kəsiləcək və cəmiyyət yeni dövr Qərb multikulturalizminin ziddiyyətləri girdabına düşəcək.

Məqalə müasir cəmiyyətdə sülh və tolerantlığa istiqamətlənməsi ilə tanınan UNESCO, müxtəlif elmi qurumlar və ilk növbədə problemin Şərq və Qərb tədqiqatçılarının diqqətinə ünvanlanır.